

اهمیت آرشیوهای عثمانی برای مطالعه در ایران عصر قاجار^۱

صبری آتش

مترجم: نصرالله صالحی

اشاره

نویسنده مقاله حاضر، که اهل ترکیه است و در چند سال گذشته به تحقیق درباره روابط ایران و عثمانی در دوره قاجار مشغول بوده، به تازگی موفق به اخذ درجه دکتری از دانشگاه نیویورک شده است.^۲ او چند سال پیش از این، با گرفتن بورس تحصیلی از دانشگاه مزبور، نزدیک به یک سال به فراگیری زبان فارسی و استفاده از اسناد و منابع تاریخی موجود در ایران همت گماشت. نویسنده، بنا به موضوع پایان‌نامه تحصیلی خود، بارها اسناد آرشیو صدارت (نخست وزیری) عثمانی را با دقت و حوصله مورد کندوکاو قرار داده و از این‌رو، در مورد کم و کیف اسناد موجود در این آرشیو، آگاهی و اشراف بسیار خوبی پیدا کرده است.

مقاله حاضر معرفی مختصر و فشرده‌ای است از اسناد مربوط به ایران دوره قاجار که در آرشیو مزبور قابل دسترسی است. اسنادی که، با وجود اهمیت بسیار در روشن شدن زوایای مختلف روابط پرفراز و نشیب ایران و عثمانی و نیز تاریخ ایران دوره قاجار، هنوز در تحقیقات تاریخی این دوره از سوی محققان ایران مورد توجه قرار نگرفته است. امید است انتشار این مقاله قدمی باشد برای شناساندن ارزش و اهمیت اسناد آرشیو مزبور. گفتمنی است که نگارنده در تابستان سال ۸۲، در آرشیو صدارت (نخست‌وزیری) عثمانی در استانبول به طور تصادفی با جناب آقای صبری آتش از نزدیک آشنا شد و از لطف و محبت بی‌دریغ، ایشان برخوردار

۱. مقاله حاضر ترجمه‌ای است از:

Sabri Ates: "The Ottoman Archives as a Source for the Study of Qajar Iran, *Iranian Studies*, Vol. 37, No.3, Sep. 2004, pp. 499-509.

۲. عنوان پایان‌نامه وی چنین است:

Empires at the Margins: Towards a Social History Ottoman-Iranian Border and the Borderland peoples.

گردید. لذا جا دارد بار دیگر از ایشان سپاسگزاری نماید.

* * *

احسان یارشاطر در مقاله‌ای با عنوان «دوران قاجار در آینه زمان»^۳ به ارائه گزارشی فشرده از قلمرو مطالعات قاجاری پرداخته است. در این مقاله آمده است که: «در مطالعه دوره قاجار، گذشته از منابع فارسی، مراسلات کنسولی و گزارشهای دیپلماتیک مأموران انگلیسی و روسی و تا حد کمتر مأموران بلژیکی، فرانسوی، آلمانی و آمریکایی از اهمیت خاص برخوردار است.» چنانکه پیداست، نامبرده در حوزه مطالعات دوره قاجار، نه به مراسلات کنسولهای عثمانی و دیگر مکاتبات دیپلماتیک توجه داشته و نه به دیگر منابع و پژوهشهای موجود به زبان ترکی. البته این امر بیش از آنکه ناشی از غفلت مؤلف مقاله باشد به وضعیت ادبیات پژوهشی این قلمرو از مطالعات برمی‌گردد. مقاله حاضر بدان امید که توجه پژوهشگران را به اهمیت یکی از غنی‌ترین گنجینه‌های بکر و دست‌نخورده اسنادی مربوط به تاریخ ایران، یعنی آرشیوهای عثمانی جلب کند، به رشته تحریر در آمده است.

آرشیوهای عثمانی برای پژوهشگران تاریخ ایران قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم از جهت اسناد بسیار غنی و پر بار است، هرچند اهمیت آن تاکنون کمتر شناخته شده است. اگرچه در سالهای اخیر در ایران گامهایی برای انتشار اسناد ایران و عثمانی، که در آرشیوهای آن کشور وجود دارد، برداشته شده و کتابهایی نظیر: اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنة الروم^۴ و اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران با انگلیس و روس و عثمانی^۵ انتشار یافته است؛ اما با این حال به علت نبودن اطلاعات لازم در خصوص منابع و اسناد مربوط به تاریخ ایران عصر قاجار در آرشیوهای عثمانی، پژوهشگران حوزه مطالعات ایرانی همچنان نسبت به اهمیت این منابع و اسناد فاقد آگاهی لازم اند.

در مقاله حاضر کوشش بر این است تا انبوه اسناد مربوط به ایران در آرشیوهای عثمانی شناسانده شوند. سالها پیش از این، محمود غروی، با تدوین کتاب ارزشمند فهرست اسناد تاریخی ایران در آرشیو صدارت عثمانی در استانبول^۶ کوشیده بود مجموعه‌های

3. Ehsan Yarshater, "The Qajar Era in the Mirror of Time," *Iranian Studies* 34, Nos. 1-4 (2001).

۴. به کوشش نصرالله صالحی. تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۷.

۵. به کوشش غلامحسین میرزا صالح. تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۵؛ و مفت جلد کتاب گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، چاپ وزارت امور خارجه.

۶. فهرست اسناد تاریخی ایران در آرشیو صدارت عثمانی در استانبول. تهیه و تدوین محمود غروی. تهران، بنیاد

سندی قابل دسترسی در آرشیو صدارت عثمانی را معرفی کند. اما کوشش من در این مقاله تنها معطوف به معرفی اسنادی خواهد بود که در سالهای اخیر در معرض دید محققان قرار گرفته و لذا در کتاب مذکور ذکری از آنها نشده است.

در چند سال گذشته، امکان استفاده عمومی از مجموعه‌های متنوع اسناد طبقه‌بندی شده آرشیوهای عثمانی، از جمله هزاران برگ سند مربوط به روابط ایران و عثمانی، فراهم شده است. آرشیو صدارت عثمانی (با باشباکانلیک آرشیوی)،^۷ که به سرعت به وسائل و تجهیزات پیشرفته جدید مجهز شده، در حال آماده‌سازی فهرستهای جدیدی از اسنادی است که در آینده نزدیک در اختیار محققان قرار خواهد گرفت. پژوهشگرانی که حوزه تحقیقات آنها قرن نوزدهم میلادی است به راحتی می‌توانند از طریق اینترنت به جست و جوی موضوعی در اسناد آرشیو صدارت (نخست‌وزیری) بپردازند.^۸ این در حالی است که محققان دوره‌های گذشته برای تحقیقات خود ناچار وقت بسیار زیادی را در این آرشیو صرف می‌کردند. درحالی که شرایط دریافت اجازه برای استفاده از آرشیو صدارت (نخست‌وزیری) عثمانی بسیار مختصر و آسان است، امکان استفاده از آرشیو وزارت امور خارجه ایران، که به مراتب اسناد کمتری دارد، بسیار سخت و دشوار است. حداقل تا سال ۲۰۰۲ امکان گرفتن کپی اسناد از آرشیو مزبور برای محققان ایرانی عملاً ناممکن بود، در حالی که آرشیو عثمانی نه تنها از امکانات کپی‌دهی قابل توجهی برخوردار بوده بلکه کارکنان آن نیز با پژوهشگران خارجی خو گرفته، ضمن ارائه اطلاعات، به آنها کمک نیز می‌کنند. آرشیو عثمانی حاوی دهها هزار برگ سند مربوط به ایران و «دفتر»های مختلفی نظیر «دفاتر احکام ایران»^۹ و «دفاتر دول بیگانه»^{۱۰} است که هر یک حاوی اطلاعات فراوانی است. علاوه بر این «دفترها»، تقریباً در همه فهرستهای دیگر نیز، اسناد مرتبط با ایران وجود دارد. از آنجا که پژوهش من بر روی کار کمیسیونهای تحدید حدود عثمانی، که مأمور تعیین حدود مرزی دو کشور در فاصله سالهای ۱۲۵۹/۱۸۴۳ تا ۱۳۳۲/۱۹۱۴ بودند، متمرکز می‌باشد، در این مقاله بیشتر به توصیف آن دسته از فهرستها و پرونده‌هایی که به نوعی حاوی اطلاعات مربوط به

۸۱

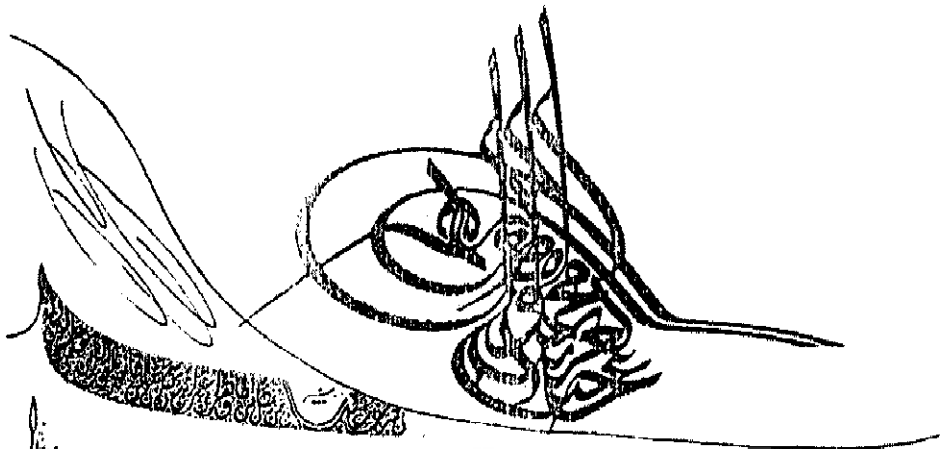
→ شاهنشاهی فرهنگستانهای ایران، فرهنگستان ادب و هنر ایران، ۱۳۵۷، ج اول. (تنها همین یک جلد منتشر شده است)

7. Basbakanlik Arsivi

8. [http:// www.devletarsivleri.gov.tr/katalog/](http://www.devletarsivleri.gov.tr/katalog/)

9. Iran Ahkam Defterleri

10. Düvel Ecnabiye Defterleri

مجلس خاندان خاندان خاندان

مجلس خاندان خاندان خاندان

بدینا و در کتاب نیز از جمله کتابها که در این باره در دسترس است و در دسترس است

منه دست فرورد در دسترس است و در دسترس است

پرتال جامع علوم انسانی

تجرباتی از روی تفسیر لفظ غمزه در کتابها که در دسترس است و در دسترس است

تحدید حدود دو کشور است، پرداخته‌ام. به دلیل آنکه برخی مسائل، مدت‌های مدید، دو دولت را به خود مشغول ساخته بود، اسناد مربوط به آن مسائل، در فهرستهای مختلف آمده است. با اینکه توصیف مسائل مرزی مستلزم تکرار زیاد است، ولی، با این حال، من با قبول آن، تلاش کرده‌ام تا به پژوهشگران نشان دهم که هریک از فهرستهای مختلف حاوی چه نوع اسنادی است. البته اسناد جداگانه مختلفی که حاوی موضوعات گوناگونی است نیز وجود دارد که در اینجا به توصیف آنها نمی‌پردازم.

محققان تاریخ معاصر ایران و روابط ایران و عثمانی شاید بتوانند بیشترین ارزشمندترین اسناد مربوط به پژوهش خود را در فهرست «اسناد بخش سیاسی وزارت امور خارجه»^{۱۱} که با کد HR.SYS و یا (Hariciye Siyasi) مشخص شده و از سال ۲۰۰۱ در معرض استفاده قرار گرفته است، بیابند. فهرستهای اسناد خارجی به صورت الفبایی تقسیم شده و هر فهرست حاوی اسناد مربوط به دولتهای مختلفی است. فهرست شماره ۱۰۹۶ حاوی مشخصات اسناد مربوط به ایران است. برخلاف بیشتر فهرستهای آرشیوی که اسناد را به صورت جداگانه فهرست می‌کنند، معرفیهای اجمالی موجود در فهرست آرشیو عثمانی به گونه‌ای است که پژوهشگران را از کم و کیف مجموعه‌ای از اسناد مرتبط با هم، که در پرونده‌هایی با شماره‌های جداگانه آمده، آگاه می‌کند. پرونده‌ها عمدتاً در کارتونهایی که هریک بنا به موضوعات تقسیم شده‌اند، نگهداری می‌شوند. هر کارتون حاوی پرونده‌های مختلفی است. از آنجا که مجموعه اسناد سیاست خارجی حاوی هزاران برگ سند است، در این جا تنها گزارشی مختصر از برخی پرونده‌های آن ارائه می‌شود.

پرونده‌های ۶۷۹-۶۷۲ سیاست خارجی، که با عنوان «وضعیت سیاسی ایران»^{۱۲} نامگذاری شده و سالهای ۱۳۳۵-۱۹۱۷/۱۲۲۸-۱۸۱۳ را در بر می‌گیرد، حاوی هزاران برگ سند است. برای مثال، پرونده ۶۷۲ (که حاوی ۹۷ پوشه است و سالهای ۱۳۲۸-۱۹۱۰/۱۲۷۳-۱۸۵۷ را در بر می‌گیرد) دارای صدها برگ سند است که به لحاظ موضوعی تقریباً به صورت زیر می‌توان به تقسیم‌بندی آنها پرداخت:

- مکاتبات بین دیپلماتهای عثمانی (عمدتاً به زبان فرانسه) درباره مسائل مرتبط با ایران و مکاتبات آنها با هم‌تایان ایرانی شان
- مقاله‌های منتشر شده در روزنامه‌های غربی راجع به ایران

- اسناد مربوط به پیرم‌خان، رحیم‌خان و ستارخان
- مداخلات روس و انگلیس در امور ایران
- اوضاع سیاسی در تهران، شیراز، بوشهر و برخی ایالات دیگر
- وقایع رشت و کرمانشاه و تظاهرات ضد روسی در ارومیه
- تجارت ایران در ترکیه
- کشتیرانی در رودخانه کارون
- روابط بریتانیا با شیخ محمدره (خرمشهر)
- قروض ایران
- فعالیتهای ایلات و عشایر (از جمله تاخت و تازهایشان، برخورد خونین طایفه‌ای، مهاجرت‌های فصلی و غیره)
- پوشه‌های بعدی پرونده «وضعیت سیاسی در ایران»، که سالهای ۱۳۳۵-۱۳۲۸/۱۹۱۷-۱۸۱۳ را در بر می‌گیرد، عمدتاً به مسائل قبل از جنگ جهانی اول و خود جنگ مربوط می‌شود.
- بخش عمده اسناد، که هزاران برگ است، بیشتر به فعالیتهای ایلات و عشایر، تحرکات سربازان عثمانی در داخل ایران و مسائل مرزی مربوط است. بسیاری از اسناد به سفرهای شاه و دیگر رجال ایران در داخل ایران و سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا و ترور او و سفر زائران ایرانی به عتبات مربوط می‌شود. موضوعات دیگر برخی از پرونده‌ها از این قرار است:
- روابط ایران و روسیه و بریتانیا و واکنش دولت عثمانی
- سیاستهای آلمان در منطقه و سیاست این کشور نسبت به ایران
- قروض ایران
- تجارت عثمانی با ایران، حقوق گمرکی و مالیاتی که ایرانیها باید بپردازند
- قدرت نظامی ایران
- شاهزادگان تبعیدی ایران
- حقوق و مسائل ایرانیانی که در قلمرو عثمانی زندگی می‌کنند و مسائل و مشکلات اتباع عثمانی در ایران.
- بخش عمده‌ای از اسناد، که بسیار قابل توجه است، به انقلاب مشروطه در ایران مربوط می‌شود. برای مثال، پرونده ۶۸۲/۵ مربوط است به پناهنده شدن ستارخان به

سرکنسولگری عثمانی در تبریز و پرونده ۶۸۳/۹ حاوی اسنادی است درباره تقاضای رحیم‌خان و طرفدارانش از دولت عثمانی برای قبول تابعیت آن کشور.

برخی موضوعات دیگر از این قرار است:

- خارج شدن محمدعلی شاه از ایران و تحولات بعدی
- خلع محمدعلی شاه و به سلطنت رسیدن احمد شاه
- انتخابات مجلس [دوم]
- درگذشت پیرم‌خان
- مقاومت شاهسونها در برابر پیشروی روسها
- تجاوز عثمانی به غرب ایران (۱۳۳۰-۱۳۲۳/۱۳۱۲-۱۹۰۵) و اسنادی درباره سیاست دولت عثمانی در قبال این تجاوز (برای مثال، پرونده ۶۸۴/۱ حاوی ۴۸۳ سند است)
- اقدامات سربازان روسی در ایران (پوشه‌های ۶۸۷/۱ و ۶۸۸/۱، که سالهای ۱۳۲۲-۱۳۲۹/۱۳۲۹-۱۹۱۴-۱۹۱۱ را دربر می‌گیرد، حاوی ۸۱۷ سند است)
- درخواستهای و تقاضاهای گوناگون اتباع سنی مذهب ایران اعم از ایلی، روستایی و شهری برای قبول تابعیت عثمانی
- شورش شیخ عبیدالله و طغیان سیمیتقو
- فعالیتهای کردهای طرفدار ایران از جمله عبدالرزاق بدرخان، سیدطاها و شیخ احمد بارزانی.

بخش عمده اسناد یک دوره هفتاد ساله (۱۳۳۲-۱۲۵۹/۱۲۵۹-۱۹۱۴-۱۸۴۳) به مسئله تحدید حدود مرزی دو کشور مربوط می‌شود. پرونده‌های ۶۹۹-۷۲۰ حاوی صدها پوشه و هزاران برگ سند است که با موضوع «تحدید حدود ایران - عثمانی»^{۱۳} طبقه‌بندی شده‌اند. دسته نخست پوشه‌ها (۱۸۸۰/۱۲۹۷) مربوط است به شماری از روستاهای مورد مناقشه و دسته آخر (۱۹۲۰/۱۳۳۸) به چرای احشام عشایر ایران در قلمرو عثمانی مربوط می‌شود. این دسته از اسناد تقریباً شامل همه اسناد نهایی کمیسیون تحدید حدود مرزی (۱۳۳۲-۱۳۳۰/۱۳۳۰-۱۹۱۴-۱۹۱۲) و تمام صورتجلسه‌های آنهاست. تقریباً در همه پرونده‌ها، گذشته از مکاتبات میان اعضای کمیسیونها و مراسلات آنها با استانبول، تهران، لندن و سن پترزبورگ، به مسائل دیگری نیز می‌توان برخورد؛ از جمله: مسئله

اراضی مورد مناقشه و (...)، گزارشهای سفارت عثمانی، گزارشهای فرماندهان نظامی دربار مرزها و مناطق مرزی و امتیازات نفتی بریتانیا در نواحی مرزی. پرونده‌های ۷۱۰-۷۰۸، که موضوع آنها «نقشه‌های مرزی ایران»^{۱۴} است و شامل نقشه‌های منتخب و برخی نقشه‌های عمومی از ایران و مرزهای آن کشور است به توسط گروه‌های مختلف برای تحدید حدود مرزی کشیده شده‌اند. پرونده‌های ۷۲۰-۷۱۱، که سالهای ۱۳۳۸-۱۲۵۱/۱۹۲۰-۱۸۳۵ را دربر می‌گیرد، ذیل موضوع «مسائل مربوط به حدود» طبقه‌بندی شده‌اند. قسمت زیادی از اسناد این بخش مربوط به اوایل قرن بیستم میلادی است. تنها پرونده‌های ۷۲۰ و ۲۰۳ و ۷۱۹/۱، که به سالهای ۱۲۹۷-۱۲۵۱/۱۸۸۰-۱۸۳۵ مربوط می‌شود، شامل اسنادی است درباره مذاکرات نخستین کنفرانسی که در سالهای ۱۲۹۷-۱۲۶۹/۱۸۸۰-۱۸۵۳ در ارزنة‌الروم منعقد شد و نیز حاوی اسنادی است از کار نخستین کمیسیون تحدید حدود مرزی که در سال ۱۲۶۸-۱۲۶۴/۱۸۵۲-۱۸۴۸ مشغول به کار بوده است. دیگر مسائل ارزشمند قابل اشاره از این قراراند:

- چاپ قرآن در ایران
- مسائل مربوط به تابعیت
- مسائل مربوط به ایالت‌های شرقی عثمانی (یعنی ایالت‌های واقع در غرب ایران که در اشغال عثمانی بود)
- شکایات اتباع ایرانی از سربازان اشغالگر عثمانی
- درگیری و برخورد سربازان عثمانی با قوای روس
- حوادث و ناآرامیهای مرزی ایران و عثمانی
- برخوردها و درگیریهای میان عشایر ایران و عثمانی
- گشتهای مرزی و عشایر کرد
- مسائل حقوقی اتباع دو کشور که در قلمرو یکدیگر ساکن‌اند
- مسائل مربوط به اتباع/تجار عثمانی در ایران
- مسائل مربوط به قطور و محمره
- امتیازات نفتی واگذار شده به شرکت / سندیکای نفتی ایران - انگلیس

پرونده‌های ۷۲۱-۷۳۵، که با عنوان «اوراق متفرقه»^{۱۵} مشخص شده و به سالهای ۱۳۳۵-۱۹۱۷/۱۲۰۱-۱۷۸۷ مربوط می‌شوند، تقریباً دارای چهار هزار برگ سند است. این اسناد حاوی اطلاعات متنوعی از تمام جنبه‌های مختلف تاریخ ایران در فاصله سالهای مزبور است. اسناد پوشه‌های موجود در این پرونده‌ها، که طیف وسیعی از موضوعات را در برمی‌گیرند، به زبانهای انگلیسی، فرانسه، فارسی، ترکی و کمی هم به زبان روسی است. همچنین در این پرونده‌ها شماری از اسناد فارسی، که به ترکی ترجمه شده، همراه با اصل آنها نگهداری می‌شود. قسمت زیادی از این اسناد مربوط به ایلات و عشایری است که اقدام به عبور از «مرزها» کرده و نیز برخوردها و درگیریهای مرزی است (اسناد مزبور عمدتاً به ایلات و عشایر جاف، سنجابی، جلالی و هموند مربوط می‌شود) موضوعات دیگر از این قرار است:

- عشایر و یا افرادی که به منظور گرفتن تابعیت عثمانی اقدام به عبور از مرزهای این کشور کرده‌اند
 - مناطق مورد مناقشه، معادن نمک و (...)
 - پاسپورت و تذکره عبور (مجوز عبوری که برای افراد محلی و عبور و مرور مرزی استفاده می‌شده است)
 - سیاستهای حکام ایلات مرزی ایران و عثمانی نسبت به اتباع دولت مقابل (به ویژه در ایلات ساوجبلاغ، لرستان و کرمانشاه) و حمایت آنها از اتباع و عشایری که به صورت غیرقانونی اقدام به عبور از مرزها می‌کردند
 - شاه [زادگان] داخل و خارج ایران
 - اقدامات و فعالیتهای نظامی ایران و عثمانی و روس به ویژه بعد از اشغال نواحی غربی ایران در سالهای ۱۳۳۰-۱۹۱۲/۱۳۲۳-۱۹۰۵ به توسط قوای عثمانی
 - وقایع مربوط به دوران انقلاب مشروطیت ایران در شهرهای مختلف
- مسئله محمره (شطالعرب/اروند رود) و عشیره کعب در مذاکرات دو دولت همیشه جنبه اساسی و محوری داشته و لذا اسناد مربوط به آنها بسیار شاخص و برجسته است. کمیسیونهای تعیین حدود مرزی دو کشور، در مذاکرات اولیه خود، زمان بسیاری بر سر حل مسئله محمره و تابعیت عشیره کعب صرف کرده بود و بعد از واگذار کردن آنها به ایران، پیگیری روابط شیوخ عشیره مزبور با مقامات ایرانی (و بعد با لندن و حکومت هند

بریتانیا) همیشه یکی از مشغله‌های مقامات دولت عثمانی به حساب می‌آمد. برای مثال، نتایج تحقیقاتی که در پرونده ۷۲۱ وجود دارد، شایسته توجه است.

یک دسته دیگر از اسناد مهم، که ذیل موضوع «اوراق ترجمه شده متفرقه» (۱۳۲۷-۱۲۶۱/۱۹۰۹-۱۸۴۵) طبقه‌بندی شده و در پرونده‌هایی به شماره ۷۴۳-۷۳۶ نگهداری می‌شود، شامل تقریباً ۱۵۰۰ برگ سند است. این اسناد نیز موضوعات مختلف و متنوعی را شامل می‌شود. نخستین دسته این پرونده‌ها، ۷۳۶ که حاوی ۲۹۷ برگ سند است، عمدتاً به دوره اول تحدید حدود مرزی ایران و عثمانی در سالهای ۱۲۶۹-۱۲۶۱/۱۸۵۳-۱۸۴۵ مربوط می‌شود. بسیاری از این اسناد به زبان فرانسه و همراه با ترجمه هستند. پرونده مزبور حاوی اسناد مکاتبات سفیر روسیه، ولادیمیر پاولویچ دوتیتوف و سفیر بریتانیا، جاستین شیل با دولتمردان عثمانی و گاه با مقامات ایرانی و گاه با یکدیگر و دولتهای متبوعشان درباره تعیین حدود مرزی ایران و عثمانی است. پرونده ۷۳۷، که دارای ۲۹۷ برگ سند است، عمدتاً حاوی ترجمه اسناد ایرانی است با موضوعات متنوع، از جمله:

- طرز عمل زائران ایرانی (یک مسئله ثابت و همیشگی در روابط ایران و عثمانی)
- انتصاب فرخ خان به عنوان سفیر ایران
- انتصاب میرزا ملکم خان
- روابط ایران و بریتانیا
- سواد پیمانی که می‌بایست میان ایران و آمریکا منعقد شود
- مسائل مربوط به زیارت عتبات، اتباع ایرانی، حقوق گمرکی و غیره
- ازامنه ایرانی در استانبول
- مناطق و عشایر مورد مناقشه (حیدران، جلالی).
- پرونده ۷۳۹، که دارای ۲۰۵ برگ سند است، اسناد ایل جلالی و برخی دیگر از ایلات و عشایر و اسناد دیگری را در بر می‌گیرد با این موضوعات:
- مسائل مربوط به تجارت، حقوق گمرکی عثمانی از ابریشم و تنباکوی ایران
- مسائل ایرانیان در شهرهای مختلف عثمانی
- پروژه و قرارداد ایجاد خط تلگراف میان ایران و امپراتوری عثمانی، و مبالغی که می‌بایست میان دو دولت صرف شود؛
- مبادله سفرا.

در پرونده ۷۴۰، علاوه بر نامه ناصرالدین شاه (دوم مارس ۱۲۸۴/۱۸۶۷) به سلطان عثمانی در سیاستگزاری از او بابت ارسال مدال، اسناد و نامه‌های دیگری با موضوعات زیر وجود دارد:

● نامه سفیر ایران درباره شیخ بنی لام، عشیره‌ای که بعد از گریختن از دست شبلی پاشا به ایران پناهنده شد؛

● مصادره اراضی ایرانیان در کویت (۱۲۸۴/۱۸۶۷)

● مسائل مربوط به ایلات و عشایر اسماعیل عزیزی، جلالی، آرامار و باجلان

● مسائل مربوط به ارث و میراث ژنرال ژان داودخان

● دستورهای صادر شده به انور افندی، فرستاده عثمانی به ایران

● مسائل مربوط به قطور، محمره و ایل کعب

● مسئله ویا و قرنطینه در مناطق مرزی

● حقوق اتباع عثمانی مقیم ایران.

پرونده‌های بعدی «اوراق ترجمه شده متفرقه»^{۱۶} دارای موضوعاتی مشابه است.

علاوه بر آن، در پرونده ۷۴۲، جدای از مسائل مذکور، ترجمه‌های زیادی از [روزنامه] جبل‌المتین وجود دارد. در بایگانی «یلدیز»، که حاوی اسناد مهم و ارزشمند مربوط به قرن نوزدهم است، می‌توان به اسناد بسیاری درباره موضوعات مختلف یادشده برخورد. این امر نه تنها ناشی از وسواس خاص سلطان عبدالحمید دوم به جمع‌آوری اطلاعات بلکه به علت وجود نظام متمرکز اداری و بیش از همه در نتیجه گسترده‌گی خطوط تلگراف در اقصی نقاط امپراتوری عثمانی بوده است. به این جهت بایگانی یلدیز در میان مجموعه‌های آرشیوی مربوط به اواخر دوران عثمانی مقادیر معتناهی از اسناد را در خود جای داده است. از آنجا که، به صورت مرتب، مجموعه اسناد جدیدی به بایگانی مزبور افزوده می‌شود، جا دارد در اینجا گزارشی فشرده از مجموعه اسناد اصلی آن ارائه شود. برخلاف مجموعه اسناد موجود در بایگانی «سیاست خارجی»^{۱۷} اسناد بایگانی یلدیز معمولاً به صورت جداگانه فهرست می‌شود.

«بایگانی اصلی یلدیز»^{۱۸} حاوی اسنادی است از اکثر دولتمردان عالی رتبه عثمانی؛

از جمله نامه‌های سفرای روس و انگلیس و جوابهای دولتمردان عثمانی راجع به تحدید

16. Muteferrik tercume Evraki

17. Hariciye Siyasi

18. Yıldız Esas Evraki

حدود مرزهای ایران و عثمانی. علاوه بر آن، اسناد مرتبط زیادی نیز در این مجموعه وجود دارد. برخی از مسائل مطرح شده در اسناد مزبور از این قرار است:

- عشایر و تاخت و تازهای مرزی
 - مناقشات ارضی میان ایران و امپراتوری عثمانی
 - رقابتهای شیعیان و سنیان (به ویژه در عراق)
 - مسائل مربوط به ازدواج میان اهل تسنن و تشیع
 - اسناد مربوط به سید جمال‌الدین افغانی [اسدآبادی]، [میرزا] ملک‌خان و شیخ عبیدالله
 - فعالیتهای ارمینان در مرزهای ایران و استفاده آنها از ایران به عنوان پایگاهی جهت حمله به خاک عثمانی
 - قاچاق تنباکو و نمک از ایران
 - مهاجرت ایلات و عشایر از ایران به قلمرو عثمانی.
- اسناد مربوط به این موضوعات در مکاتبات میان دربار و کاخ صدارت عظمی که در «بایگانی خصوصی صدارت یلدیز»^{۱۹} نگهداری می‌شود نیز وجود دارد. در بایگانی مزبور اسناد بسیاری وجود دارد که مرتبط با موضوع ایران است؛ از جمله، برخی موضوعات مختلف آن به شرح زیر است:
- شیخ عبیدالله و سید جمال‌الدین افغانی [اسدآبادی]
 - تاخت و تازهای مرزی
 - ایلات و عشایر جاف، جلالی، حیدران، سپیکان، اروسانلی، پیشدر، هرکی، منگور، مامش و شکاک
 - مهاجرت ایلات و عشایر ایرانی به قلمرو عثمانی و مهاجرت برخی ایلات کوچک عثمانی به خاک ایران
 - روابط میان ایران و ارمینان عثمانی و فعالیتهای ارمینان در مرزهای ایران
 - مسائل مربوط به مرز و کمیسیونهای مرزی
 - مسائل داخلی ایران (اختلال در کرمانشاه و تهران)
 - طاعون و وبا در ایران
 - فعالیتهای نظامی ایران و عثمانی در مناطق مرزی

و اعضای آن را بر سه پایه استوار نمودند. در این فنون، که به تدریس و یادگیری آن نیاز به وقت و تمرین فراوان دارد، استادان به شاگردان خود آموزش می‌دادند.

در دوره صفویه و قاجاریه، مدارس عالی در تبریز، اصفهان و تهران تأسیس شد. در این مدارس، علاوه بر تدریس فنون کالیگرافی، مباحث فلسفه، ادب و تاریخ نیز تدریس می‌شد.

حفظ و تکرار یکی از روش‌های مهم در آموزش کالیگرافی است. شاگردان باید به تکرار مداوم حروف و کلمات بپردازند تا بتوانند با سرعت و دقت در نوشتن تسلیم شوند.

پس از گذشتن از این دوره، شاگردان به تدریس در مدارس می‌پرداختند. این روش تدریس، که به تدریس سنتی معروف است، هنوز هم در برخی مدارس کالیگرافی ایران به کار می‌رود.

۹۱

- سختگیری شیعیان نسبت به سنیان در ایران
 - مهاجرت برخی ایلات کوچک عثمانی به ایران به علت افزایش میزان مالیات
 - درخواست تابعیت عثمانی از سوی برخی افراد عشایری و شهری
 - سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا
 - قروض ایران
 - مسائل مربوط به عتبات و زیارت زائران ایرانی
 - استرداد مجرمان
 - روابط ایران با روس و انگلیس.
- علاوه بر مسائل مختلف مذکور، در «گزارشهای رسمی صدارت در بایگانی یلدیز»^{۲۰} مجموعه اسناد صدراعظم به دربار وجود دارد که به مسائلی از این دست مربوط است:
- سفر شاه به اروپا
 - درخواست حاکم لرستان، حسینقلی خان، از عثمانی برای دادن تابعیت آن کشور به او (در مجموعه‌های مختلف اسناد زیادی راجع به لرستان به ویژه درباره حملات حسینقلی خان به قلمرو و ایلات عثمانی وجود دارد)؛
 - قراردادهای مربوط به خطوط تلگراف
 - پیشنهادهای ایران برای مرمت و نوسازی عتبات
 - فعالیتهای ارمینان در مرزهای ایران
 - بازرگانی ایران
 - مسائل عشایری و مرزی
 - درخواستهای مختلف از سوی افراد و اهالی روستایی و شهری ایران برای قبول تابعیت عثمانی
 - گزارشهای مختلف بایگانی یلدیز حاوی اسنادی است در موضوعات بسیار متنوع از جمله:
 - شورش دائمی ایل هموند و جلالی
 - نفوذ روسیه در خراسان
 - مسئله ازدواج میان اتباع ایران و عثمانی
 - فعالیتهای شیعیان و اقدام متقابل عثمانی در عراق

● تاخت و تازهای مرزی

● فعالیتهای نظامی ایران در مرز و شمار سربازان ایرانی در مناطق مرزی.
علاوه بر این مجموعه‌های معروف و شناخته شده، اخیراً مجموعه اسناد، جدید دیگری نیز در معرض استفاده عموم قرار گرفته است. این مجموعه اسناد که تحت عنوان کلی «اوراق پراکنده بایگانی یلدیز»^{۲۱} طبقه‌بندی شده است، حاوی اسناد بسیار زیادی است از وزراء و واحدهای اداری مختلف. از دید ما، بیشترین قسمت اسناد، که در «اسناد نظامی پراکنده بایگانی یلدیز»^{۲۲} است، شامل مکاتبات میان وزارت دفاع عثمانی و مأموران و فرماندهان مختلف می‌شود. دفتر اول این مجموعه اسناد حاوی اسناد بسیاری است درباره شورش شیخ عبیدالله (۱۲۹۸-۱۲۹۷/۱۸۸۱-۱۸۸۰) و حمله او به ایران و عراق آن.

برخی موضوعات دیگر این مجموعه از این قرار است:

- فعالیتهای ارمینان و تحرکات آنها در مرز
- تحرکات ایل جلالی، حیدران، هموند و برخی ایلات دیگر
- تاخت و تازهای مرزی و اقدامات عثمانیان
- مذاکرات مربوط به مرزها
- شورش تنباکو و اختلال در اوضاع ایران
- آمادگی نظامی عثمانی در مناطق مرزی.

«گزارشها و درخواستهای پراکنده اوراق یلدیز»^{۲۳} حاوی اسنادی است درباره فعالیتهای روس و انگلیس در ایران، فعالیتهای مجتهد معروف ایران، میرزا حسن شیرازی، در عراق، تاخت و تازهای مرزی، درخواستهای مختلف مبنی بر تغییر تابعیت و سفرهای پادشاه ایران به اروپا. «نامه‌های پراکنده همایونی در بایگانی یلدیز»^{۲۴} شامل اسنادی است از مبادله نشانها، تبریکات شاه ایران و سلطان عثمانی به مناسبت روز تولد و مناسبتهای دیگر، عرض تسلیت و ارسال هدایا به یکدیگر و مبادله سفرا. «اوراق پراکنده درالانشاء در بایگانی یلدیز»^{۲۵} حاوی اسناد بسیاری است از شورش

21. Yıldız perakende Evraki 22. Yıldız perakende Askeri

23. Yıldız perakende Arzuhal ve Jurnaller

24. Yıldız Perakende Name-i Humayun

25. Yıldız Perakende Evraki Mabyen Baskitabeti

شیخ عبیدالله و حمله او به ایران، مسائل مربوط به ایلات جلالی و حیدران، اقدامات انجام شده برای جلوگیری از تبلیغات شیعی در عراق، رفتار ایرانیان در دادگاههای عثمانی، ازدواج اتباع شیعه و سنی، فعالیتهای ارمنیان در مرز و دیگر مسائل مرزی. «اسناد پراکنده سفارت، کنسولگری و وابستگان نظامی در بایگانی یلدیز»^{۲۶} که سالهای ۱۳۲۷-۱۲۹۳/۱۹۰۹-۱۸۷۶ را در بر می‌گیرد، حاوی مکاتباتی است میان استانبول و سفارتها، کنسولگریها و وابستگان نظامی مختلف. در این اسناد به مسائلی از این دست می‌توان برخورد:

- نشانهای اعطا شده به نمایندگان هر گروه
- شورش شیخ عبیدالله
- سختگیری ایرانیان نسبت به اهل سنت و دادخواست آنها به نمایندگان عثمانی
- گریختن دختر یک مبلغ بریتانیایی با یک کُرد و پذیرش اسلام به توسط او، امری که به یک مسئله بین‌المللی تبدیل شد و دیپلماتهای ایران، عثمانی و انگلستان را درگیر ساخت. واکنش کردهای دو سوی مرز نسبت به این مسئله.
- روابط ایران با فعالان ارمنی
- فراریان دو سوی مرز
- اقدامات دولت عثمانی برضد روزنامه‌های مخالف ایران که در استانبول انتشار می‌یافت و همکاری با مقامات ایرانی.
- «تحریرات عموم ولایات در اسناد پراکنده بایگانی یلدیز»^{۲۷} که سالهای ۱۳۲۶-۱۲۵۱/۱۹۰۸-۱۸۳۵ را در بر می‌گیرد، حاوی تقاضاهایی است از سوی ایلات و اهالی شهرهای سنی مذهب خطاب به مقامات عثمانی مبنی بر سرکوب و سختگیری ایران نسبت به ایلات جاف، حیدران، جلالی، شکاک و هموند، فعالیتهای ارمنیان در مرز، شورش شیخ عبیدالله و فعالیتهای علمای شیعه در عراق.
- «گزارشهای وزارت خارجه در اسناد پراکنده بایگانی یلدیز»^{۲۸} حاوی اسنادی است درباره تلاشهای ایران جهت دریافت وام، بروز اغتشاش در میان سربازان ایران در کرمانشاه، شورش شیخ عبیدالله، مسائل مربوط به عشایر و عبور آنها از مرز، ترور

26. Yıldız Perakende Elcilik, Schbenderlik Ve Atesemiliterlik

27. Yıldız perakende Evraki Umum Vilayetler Tahrirati

28. Yıldız Perakende Evraki Hariciye Nezareti Maruzati

ناصرالدین شاه، انقلاب مشروطیت و پناهنده شدن برادر شاه، ملک منصور (؟) ۲۹ به خاک عثمانی.

یکی دیگر از مجموعه‌های سندی که در این اواخر در معرض استفاده عموم قرار گرفته، «دایره مکتوبات مهمه»^{۳۰} است، مسائل و موضوعات اسناد این مجموعه به قرار زیر است:

- فعالیتهای سیاسی ارمنیان در مرزهای ایران (و حمایت دولت ایران از آنها)
- تاخت و تازهای مرزی و عبور عشایر از مرز برای چرای احشام و یا هدفهای دیگر
- تجارت میان ایران، روسیه و امپراتوری عثمانی
- صدور تنباکو و نمک
- تقاضای ایالات (پردگانلی، جلالی، شماری از کلهر) و افراد دیگر برای درآمدن به تابعیت عثمانی و مسائل مربوط به استقرار پناهندگان ایران در خاک عثمانی
- عزیمت ارمنیان از قلمرو عثمانی به ایران و تلاشهای ایران برای ترغیب بعضی از شیوخ سنی مذهب صاحب نفوذ و سران ایالات برای مهاجرت به ایران
- دیدار پادشاه ایران از استانبول در حین سفر به اروپا
- حمل جنازه‌ها از ایران و خاکسپاری در گورستانهای اماکن مقدس عتبات و سفر زائران ایران به شهرهای مقدس عراق (عتبات عالیات)
- محلهای قرنطینه (در مرزها) و اراضی مورد مناقشه.

در پایان، باید اشاره کرد که این بررسی کوتاه بدون شک دارای توضیحات کافی برای تمام اطلاعات مربوط به مجموعه‌های سندی راجع به ایران در آرشیوهای عثمانی نیست. هنوز گنجینه‌ای از اطلاعات بکر و دست‌نخورده در آرشیو صدارت عثمانی وجود دارد که در بررسی حاضر به آنها اشاره نشده است. استفاده از این منابع در پژوهشهای تاریخی می‌تواند به برطرف شدن این ذهنیت که تنها منابع اروپایی را دارای اعتبار کامل می‌دانند، کمک کند. چنین ذهنیتی است که نقش بازیگران اصلی را نادیده گرفته و این تصور را پیش آورده است که «قدرتهای شرقی» [نظیر ایران و عثمانی] تنها به واسطه و با کمک و میانجیگری «غرب» قادر به برقراری روابط با یکدیگر هستند. اگر از اسناد بی‌شمار عثمانی که روشن‌کننده جنبه‌های بسیاری از روابط ایران و عثمانی و تاریخ

۲۹. شاید منظور نویسنده، عباس میرزا ملک آرا برادر ناصرالدین شاه است. (م)

ایران است، استفاده شود، هم چشم‌انداز تازه‌ای در پژوهش‌های تاریخی ایجاد خواهد شد و هم بر آگاهی ما از اوضاع ایران قرن نوزدهم به نحوی چشمگیر افزوده خواهد شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی